

4. Nekrasova, N. (1997). "Ave Maria". Muzika, 3, 20 [in Ukrainian].
5. Nemkova, O. V. (2002). The image of Our Lady in European musician art. Doctor's thesis. Rostov-na-Donu [in Russian].
6. Potebnja, A. A. (1977). Verb. Pronoun. Numeral. Preposition. From the notes on Russian grammar. Vol. 4, issue 2. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
7. Giovanni Segantini. Retrieved from http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/izobrazitelnoe_iskusstvo/SEGANTINI_DZHOVANNI.html [in Russian].
8. Candelaria, L. (2007). The "Salve" Motive in Spanish Polyphony. Sacred music. Vol. 134, N 4. W. Mahrt (Ed.). New Point Drive, Harbour Cove, Richmond [in English].
9. La Orana Maria. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Ла_Орана_Мария#CITEREFBuisine2012 [in Russian].
10. Messina, M. G. (2006). Paul Gauguin, un esotismo controverso. Firenze University Press [in Italian].
11. Myers, B. S. (1950). Modern art in the making. New York: McGraw-Hill [in English].

УДК 008

Князева Тетяна Миколаївна,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
докторант Київського національного університету
культури і мистецтв
e-mail [tanushka2008k @ rambler.ru](mailto:tanushka2008k@rambler.ru)

РОЛЬ ОБРЯДУ ЯК ВАЖЛИВОЇ СКЛАДОВОЇ НАРОДНОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ У ПРОЦЕСІ МІЖЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розглядається роль обряду як частини народної художньої культури у процесі міжкультурної взаємодії. Обрядова культура людини дозволяє ідентифікувати культуру, відрізнити одну культуру від іншої, зберігати національний характер. У сучасному глобалізованому інформаційному суспільстві обряди в контексті культурних традицій різних народів допомагають вибудувувати ефективний процес комунікації представників різних культур при збереженні етнічної ідентичності

Ключові слова: обряд, обрядова культура, міжкультурна взаємодія, народна художня культура, етнос

Князева Татьяна Николаевна, кандидат искусствоведения, доцент, докторант Киевского национального университета культуры и искусств.

Роль обряда как важной составляющей народной художественной культуры в процессе межэтнического культурного взаимодействия

В статье рассматривается роль обряда, как части народной художественной культуры, в процессе межкультурного взаимодействия. Обрядовые традиции позволяют идентифицировать культуру, отличить одну культуру от другой, сохранить национальный характер. В современном глобализованном и информационном обществе обряды в контексте культурных традиций разных народов помогают выстраивать эффективный процесс коммуникации представителей различных культур при сохранении этнической идентичности.

Ключевые слова: *обряд, обрядовая культура, межкультурное взаимодействие, народная художественная культура, этнос*

Kniazeva Tetiana, PhD in Arts, associate professor, doctoral student, Kyiv national university of culture and arts.

Significance of the ritual as an important component of folk art and culture in the process inter-ethnic of cultural interaction

The article discusses the role of ceremony as part of folk art and culture, in the process of intercultural interaction. The ceremonial culture allows us to identify human culture, to distinguish one culture from another, to keep the national character. In today's globalized information society and rituals in the context of the cultural traditions of different nations to help build an effective communication process from different cultures while preserving ethnic identity

Keywords: *ceremony, ceremonial culture, intercultural interaction, folk art culture, ethnicity*

Сучасний етап розвитку етнічної самоідентифікації, обумовлений процесом глобалізації, характеризується необхідністю розгляду найширшого спектра феноменів і чинників, що впливають на процес національної самосвідомості. У якості одного з таких чинників можна виділити обрядову культуру як важливу складову народної художньої культури, що, поряд з інформаційною культурою людини, здобуває все більшої значущості.

Кожен народ має свої традиції, обряди, звичаї, національний одяг і кухню, усну народну творчість, музичну й танцювальну культуру, національні ігри й особливості побуту. Народна художня культура, трансформуючись у сферу самосвідомості, набуває форми національної психології. Уявлення про національний (етнічний) характер ґрунтується на тому, що воно є соціально-психологічною категорією, а людина виступає як суб'єкт цієї категорії. У науковій літературі дослідники значну увагу приділяють такому елементу духовної культури, як обрядовість. Д.Вико виділяє як початок культури релігію, шлюб і поховання: саме вони дали поштовх для появи культури [3, 109]. Всіх їх поєднує обряд як алгоритм поведінки, діяльності й спілкування.

Обрядова культура людини дозволяє ідентифікувати культуру, відрізнити одну культуру від іншої, нарешті, зберігати національну ідентичність. Знання її особливостей у різних культурах й у різних народів сприяє вибудовуванню гармонічних відносин у процесі міжкультурної взаємодії. З огляду на інтенсивність розвитку міжнародних міжособистісних і ділових контактів, представляється важливим і перспективним дослідження впливу обрядів і традицій, які глибоко закорінені в етнічних культурах, на сучасні відносини людей у контексті міжкультурної комунікації, на процес формування ставлення до інших культур через систему стратегічних образів, які цілеспрямовано створюються й просуваються на інокультурні аудиторії.

Для нашого суспільства актуальним є завдання відродження частини ідей і досягнень культури, втрачених у відносно недалекому минулому, розгляд нових аспектів, що розкривають глибинний зміст та історичну логіку життя різних народів, а також можливість їхнього мирного співіснування. Саме тому

обрядова культура як частина народної художньої культури розглядається в контексті ділової та міжкультурної взаємодії, що і стало метою даної статті.

Реалізовані в житті суспільства обряди й свята предмет цілої низки досліджень, книг, статей про те, у чому проявляється обрядова культура. Проте, саме поняття є далеко не вивченим феноменом соціокультурного буття. Більше того, загальноприйняті наукові підходи до вивчення явищ, що розкривають її зміст (що формують про неї подання), не зачіпали дотепер її сутності й значення в житті людей. Водночас, відповіді на питання, пов'язані з різними її аспектами, могли б сприяти розумінню закономірностей поведінки людини, культурної обумовленості способу її мислення. Особливої уваги заслуговують, наприклад, такі проблеми, як механізм дії традицій і обрядів у малих соціальних групах – у сім'ї, виробничому колективі, релігійній громаді та ін., а також питання, пов'язані із закономірностями еволюції й трансформації обрядів.

Обрядовій культурі присвячені роботи В. Робертсона Сміта, Дж. Фрезера, Э. Дюркгейма й З. Фрейда; авторів функціонального підходу до вивчення теорії, зокрема, походження й природи ритуалів: Б. Малиновського, А. Радкліфа-Брауна, Е. Еванса-Причарда, Т. Парсонса; прихильників історико-релігійного підходу: Р. Отто, М. Еліаде, Е. О. Джеймса; праці російських і вітчизняних фахівців: соціологів, етнографів, фольклористів С. Токарева, Б. Путилова, А. Байбуріна, О. Курочкіна, С. Грица, Н. Гаврилюк й ін. Вивчення цієї спадщини дослідницької думки, реалій сучасного громадського життя дає можливість запропонувати нову інтерпретацію цього явища.

Обряд, як і будь-яка культурна домінанта, існує стільки, скільки й саме людство, при цьому його ритуальна, регламентна частина згодом змінюється, здобуває нових рис, осучаснюється. Проте, ретельне вивчення обрядової культури дає повне уявлення про те, що з появою нових звичаїв й обрядів, так само зберігаються і традиції попереднього часу, при цьому нерідко нове знаходить аналог у старому, а старе продовжує існувати, одержавши нове осмислення й трактування. У наш час в усьому світі виявляється інтерес до традицій, прагнення до пізнання першооснов своєї культури. У цьому зв'язку представляється важливим розглянути обряд як важливу складову народної художньої культури й виявити його роль у процесі міжетнічної культурної взаємодії.

Обряд походить із гри тварин, генетично пов'язаний з нею, проте багато в чому не схожий на гру. В обряді перебувають у синкретичній єдності діяльність і спілкування, важливі процес і створення установок, але не менш важливим є результат. Якщо це поховальний обряд, то потрібно все "правильно зробити", інакше дух померлого буде шкодити живим. Обряди переходять, в окремих випадках, у ритуали. Від гри обряд відрізняється тим, що в ньому все сприймається за реальність, жодної "несправжності", як у грі, тут немає. Порівняно з ритуалом, обряд охоплює всі сторони життя людини, а не тільки сакральне й священне. Це правило поведінки, алгоритм дії та спілкування (етикет, наприклад, – це обряд зовнішнього спілкування, зовнішньої поведінки).

Всі, хто пише про культуру, відзначають, що немає культури без порядку, а оскільки обряд є порядок, то можна сказати, що без обряду немає й культури. Обряд як загальне родове начало, як "клітинка" культури – це не частина куль-

тури, це її атрибут, так само, як інформаційна взаємодія, естетична й етична (моральні норми). Якщо обряд повторюється, він стає традицією, тобто традиція – це обряд, що повторюється. Якщо обряд стосується "дрібних", побутових порядків і правил поведінки, він стає звичаєм.

На думку Н. Сподаревої, обряд як алгоритм характерний і для традиції в науці, і для традиції в моралі, і для традиції в естетичному та художньому. Це певний стійкий інваріант, варіантом якого є тип культури [11, 24].

У будь-якому обряді важливо зважати на три характерні для нього моменти: по-перше, обряд відбувається в переломні, важливі в будь-якому відношенні моменти життя людини й суспільства; по-друге, в обряді суттєва його емоційно-оцінна сутність, що впливає на самосвідомість і самопочуття людини; по-третє, здійснюючи обряди, люди зміцнювали засвоєні від попередніх поколінь соціальні настанови, порядки; завдяки обрядам встановлювався зв'язок людей один з одним, усвідомлювалося їх відношення до природи. Обряди можна вважати як прояв практичного життя, народних порядків і звичаїв [1, 120].

Найголовніше місце в теоретичних міркуваннях щодо обрядовості посідає аналіз її символічної природи. Саме в символізмі обряду дослідники вбачають його найхарактернішу дефінітивну рису. Д. Угринович під обрядом розуміє "дії, що виступають як символи (знаки) певних соціальних ідей, цінностей і норм" [12, 5]. Такої ж думки дотримуються В. Корчагіна, І. Суханов та інші автори. Ще раніше символічну природу обряду, процес відокремлення в ньому символів від практично доцільних дій у матеріально виробничій практиці ґрунтовно розглядали у своїх численних працях відомі етнографи та філософи М. Косвен, С. Токарев, Ю. Францев. Саме символічний характер обряду становить ту специфічну особливість, що відрізняє його від таких близьких явищ, як традиції, свята та звичаї. Ці останні не зводяться до обрядів, хоч можуть включати в себе обрядові елементи.

З метою поглиблення розуміння обряду ряд авторів вводить до своїх визначень додаткові ознаки обряду як соціального явища.

А. Пономарьов характеризує обряд як сукупність традиційних умовних дій, котрі в образно-символічній формі виражають установлені зв'язки людей з природою та поміж собою. Ю. Бромлей у характеристиці обрядів указує на стереотипні форми масової поведінки, що мають вираження в повторенні стандартизованих дій. Підкреслюючи символічний характер, він наголошує на позбавленості доцільності та вказує на соціальну функцію – прилучення до домінуючої системи нормативних вимог [2, 70-71]. На думку В. Рудневої, обряд – це "традиційна, загальноприйнята ігрова театралізована дія" [9, с. 27]. В. Горюхов підкреслює, що особливістю обряду є синтез у ньому різних видів мистецтв, що дає можливість впливати не тільки на розум, але й на почуття учасників [6, 18].

Р. Ітс підкреслює регламентацію дій в обряді, пов'язаних з найважливішими подіями соціального, сімейного та духовного життя етносу. Н. Романова вказує, що обряд – це стійка в часових межах система санкціонованих символічних колективних дій, що відбуваються при найбільш важливих подіях у житті індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому та є засобом відтворення соціально значущих ідей [8, 27].

На індивідуалізованому характері обряду наголошує Д. Генкін, який розглядає обряд як "персоніфіковане особисте свято", тому що святкова ситуація, що викликала до життя обряд, завжди народжена подією особистого характеру, стосується в першу чергу конкретної особистості, а вже через неї – суспільства в цілому [4, 46]. Але на нашу думку, неправомірно пов'язувати першооснову обряду тільки зі святом. Тоді виключається цілий пласт обрядів – поховальних.

Узагальнення різних підходів дає можливість трактувати обряд як традиційні символічні дії, що в образній формі виражають соціально визначні події в житті людини та соціуму.

Обрядова культура – комплексне поняття. Це сукупність знання обрядів та їхніх значень і практики обрядових дій, а також їх включеність у повсякденне життя. Воно містить вербальну й невербальну складові, які виражаються в обрядовій поведінці, обрядових жестах, обрядовому фольклорі (вербальні тексти, спів, музика, танці), матеріальні компоненти обряду. Можна розрізнити обрядову культуру окремого індивіда й суспільства. Рівень обрядової культури людини визначатися такими критеріями, як знання обрядів і традицій, історії свого народу, застосування цих знань на практиці. Важливою складовою у цьому випадку є те, як сама людина співвідносить себе з культурними основами суспільства й наскільки глибоко проникли обряди й звичаї в її свідомість, чи приймає вона їх, поділяє чи ні.

Практично із самого початку культурної діяльності людини виникає потреба в регулюванні її поведінки й спілкування з іншими людьми. Необхідність цього викликана тим, що матеріальні продукти культури, які створюються людьми, лише показують межі їхніх можливостей, але вони не визначають, як повинні діяти люди в різних відносинах між собою. Тому разом зі створенням цінностей культури стали одночасно формуватися також вимоги до поведінки людини, які регулювали як розподіл цих цінностей, так і різноманітні відносини між людьми. Спочатку вони являли собою правила, що регулюють людську поведінку, пізніше в науці вони одержали назву норм. Споконвічно норми служили показниками того, де, як, коли й що повинні були робити люди в повсякденному житті. Різні норми мали різний ступінь впливу й значення в поведінці людей, і ті з них, які здобували найбільшого впливу, ставали загальноприйнятими.

Обряд відіграє величезну роль у пізнанні людиною багатогранної й своєрідної системи культури. Це перший шабель, що суворо, але гармонійно вказує людині на те, як варто організувати своє життя, та уявлення про те, що необхідне або, навпаки, неприпустиме.

Обряд – це явище, звернене, насамперед, до душі людини, покликане розбудити в ній певні якості й емоції. Функціональна ж спрямованість обрядів і ритуалів найчастіше розглядається в контексті суспільних, колективних процесів.

Обряди – це способи дії, що виникають тільки в групах і покликані збуджувати, підтримувати або відновлювати певні ментальні стани цих груп. Релігійні вірування завжди є загальними для певної групи, що відкрито визнає свою прихильність їм і пов'язаних з ними обрядів. Вони не тільки допускаються всіма членами даної групи як особиста справа, але є справою групи й створюють її

єдність. Індивіди, що її складають, почувають себе пов'язаними між собою вже тому, що в них спільна віра.

Суспільна природа обряду сягає перших культів, коли людина уже знала про чіткий зв'язок між Небом, Космосом і землею, розуміла, що стан небесних світил впливає на Землю. За всіх часів й у всіх народів молитва, музика, слова, спів, ритмічні танці, театралізоване дійство супроводжували звертання людей до богів. Божество, його надприродна, непояснена природа викликає побожний трепет, що людина відчуває усередині себе й виражає в обряді, ритуалі. Обряди наділені символічним значенням. Вони покликані драматизувати показувану подію, освячувати звичайні рутинні дії, надавати їм урочистості, елементів святковості, тим самим, перетворюючи їх у предмет, не досяжний для критики й сумнівів [10].

Складові обрядової культури мають безпосереднє відношення в процесі міжкультурної взаємодії. Етнічна візуально-знакова культура використовується для створення товарних знаків, фірмового стилю, рекламних образів, брендів, тобто інструментів комунікації. І людська культура з її багатовіковою історією є тут невичерпним джерелом для творчості. Піктограми, ієрогліфи, культово-релігійні зображення – це знаки, у яких історично зафіксовані й сконцентровані найбільш важливі для людства змісти. Внутрішня й зовнішня сторони образумки, способу-змісту зовсім органічно зв'язані один з одним, а не з'єднані яким-небудь випадковим образом. Це є не що інше, як символ. На рівні свідомості – зорово-значеннева структура, що являє собою органічну єдність внутрішнього й зовнішнього, значенневого й образного.

Знакова, візуальна культура будь-якого народу завжди відрізняється своєю специфікою й оригінальністю. Іноді за одним тільки предметом, деталлю одягу ми можемо сказати, до якої культури, етносу вони належать. Візуально-знакова культура проявляється в архітектурі, образотворчому мистецтві, геральдиці, одязі, книжкових, газетних, журнальних ілюстраціях й оформленні вулиць міст [5]. Можливо виділити найбільш значущі риси символу, які мають саме безпосереднє відношення до використання знаків і символів. У символі універсально-типові риси синтезуються з індивідуальними. Поширені так звані культурні символи, що мають, з одного боку, узагальнений зміст, широко розповсюджені, а з іншого – індивідуальні й неповторні. Такі символи легко упізнаються й інтерпретуються.

Сила культурних символів, а будь-які символи завжди належать тому або іншому культурному контексту, полягає в тому, що вони здатні діяти на глибокому підсвідомому й несвідомому рівнях. Символи, знаки, образи однією своєю стороною існують у матеріальній дійсності, але суть їх не в цьому, а в тім, що вони – розкриття свідомості, самосвідомості людини, суспільства, культури. Зовнішній образотворчий ряд символічної структури має адекватний значенневий і психічний зміст свідомості. Якщо у візуальних формах культури виникає неузгодженість внутрішнього (зміст свідомості) і зовнішнього (візуалізація), обумовлена тими чи іншими причинами, наприклад, соціокультурними чинниками, тоді зовнішнє відкидається, що відносно культури означає, що будуть відкинуті візуальні форми, якщо вони суперечать менталітету, цінностям,

традиціям, властивим даній культурі. Звичайно, цей лише схематичний опис реакції тієї або іншої культури на візуальні форми, коли останні не погодяться із внутрішнім змістом даної культури [5].

Обряд являє собою відому й практиковану в суспільстві форму вираження релігійної або побутової традиції. Для обряду характерні повтор, циклічність, сталість. Його головною відмітною рисою є масовість, тому вплив обрядів не обмежується якоюсь соціальною групою. Він стосується всіх носіїв даної культури. Як правило, обряди супроводжують важливі моменти людського життя, пов'язані з народженням, весіллям, вступом у нову сферу діяльності, переходом в іншу вікову групу, смертю.

Культура й суспільство не можуть існувати без обрядів і ритуалів. Вони звичні й знайомі, дозволяють прив'язати почуття й думки до знайомої твердої основи, залишаючи за людиною право в рамках звичного жити так, як вона побажає. Символіка й аксесуари обряду вказують на більш-менш певні іншосвітові "адреси", з якими обряд встановлює зв'язок. А сама по собі сталість обряду або звичаю в чомусь перевершує їх самих, вона (сталість) як знак вірності іншому світу, і вона є ствердження його – іншосвітовості – як незмінний фундамент нашого існування. Обряд тим або іншим способом переборює кордон між світами. Обряд "знає", як це робиться, тому що він убирає в себе квінтесенцію релігійного досвіду, відбитого й запечатаного у формі культурної традиції [7, 70].

У сучасній культурі обряди виконують соціально-комунікативну й регулюючу функції. Традиції й обряди являють собою найважливіші форми регуляції поведінки та діяльності людини й колективу в народній художній культурі. У глобалізованому інформаційному суспільстві роль і семантика багатьох з них переживає значні зміни, однак, незважаючи на це обряди зберігають своє принципове значення й місце в житті сучасної людини. Кроскультурна характеристика основних типів і різновидів обрядів допомагає зрозуміти їхню логіку, функції й семантику в контексті культурних традицій різних народів, що дозволить, спираючись на це знання, вибудувувати ефективний процес комунікації представників різних культур при збереженні етнічної ідентичності.

Література

1. Аникин В.П. Русский фольклор / Владимир Прокопьевич Аникин. – М. : Высшая школа, 1987. – 286 с.
2. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. – М. : Наука, 1973. – 283 с.
3. Вико Д. Основа новой науки об общей природе наций / Джамбаттиста Вико. – Л. : Гослитиздат, 1940. – 619 с. Генкин Д.М. Массовые праздники / Д.М. Генкин. – М. : Просвещение, 1975. – 140 с.
4. Головлева Е.Л. Обрядовая культура как источник формирования странового имиджа [Электронный ресурс] / Елена Леонидовна Головлева // Информационный гуманитарный портал "Знание. Понимание. Умение". – Культурология. – 2009. – № 4. – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Golovleva/>
5. Горовой В. Обрядность в зеркале времени / Валерий Горовой. – Днепропетровск : Промінь, 1988. – 78 с.
6. Муратова А. Обряд и праздник / Анна Муратова. // Мир психологии: научно-методический журнал. – 2001. – № 4. – С. 67–76.

7. Романова Н.С. Мировоззренческая функция социалистической обрядности / Н.С. Романова. – К. : Наукова думка, 1987. – 87 с.
8. Руднев В.А. Обряды народные и обряды церковные / В.А. Руднев. – Л. : Лениздат, 1982. – 159 с.
9. Сертакова И.Н. Социальные функции обряда и ритуала [Электронный ресурс] / Ирина Николаевна Сертакова // Аналитика культурологии. – № 3. – 2005. – Режим доступа: <http://www.analiculturolog.ru/journal/archive/item/143-the-social-function-of-rites-and-ritual.html>
10. Сподарева Н.И. Традиционная культура: виды, пути развития / Н.И. Сподарева. – К. : Магістр-S, 1997. – 143 с.
11. Угринович Д.М. Обряды. За и против / Д.М. Угринович. – М. : Политиздат, 1975. – 176 с.

References

1. Anikin V.P. Russkii fol'klor / Vladimir Prokop'evich Anikin. – М. : Vysshaia shkola, 1987. – 286 s.
2. Bromlei Iu.V. Etnos i etnografiia / Iu.V. Bromlei. – М. : Nauka, 1973. – 283 s.
3. Viko D. Osnova novoi nauki ob obshchei prirode natsii / Dzhambattista Viko. – L. : Goslitizdat, 1940. – 619 s. Genkin D.M. Massovye prazdniki / D.M. Genkin. – М. : Prosveshchenie, 1975. – 140 s.
4. Golovleva E.L. Obriadovaia kul'tura kak istochnik formirovaniia stranovogo imidzha [Elektronnyi resurs] / Elena Leonidovna Golovleva // Informatsionnyi gumanitarnyi portal "Znanie. Ponimanie. Umenie". – Kul'turologiia. – 2009. – № 4. – Rezhim dostupa: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Golovleva/>
5. Gorovoi V. Obriadnost' v zerkale vremeni / Valerii Gorovoi. – Dnepropetrovsk : Promin', 1988. – 78 s.
6. Muratova A. Obriad i prazdnik / Anna Muratova. // Mir psikhologii: nauchno-metodicheskii zhurnal. – 2001. – № 4. – С. 67–76.
7. Romanova N.S. Mirovozzrencheskaia funktsiia sotsialisticheskoi obriadnosti / N.S. Romanova. – К. : Naukova dumka, 1987. – 87 s.
8. Rudnev V.A. Obriady narodnye i obriady tserkovnye / V.A. Rudnev. – L. : Lenizdat, 1982. – 159 s.
9. Sertakova I.N. Sotsial'nye funktsii obriada i rituala [Elektronnyi resurs] / Irina Nikolaevna Sertakova // Analitika kul'turologii. – № 3. – 2005. – Rezhim dostupa: <http://www.analiculturolog.ru/journal/archive/item/143-the-social-function-of-rites-and-ritual.html>
10. Spodareva N.I. Traditsionnaia kul'tura: vidy, puti razvitiia / N.I. Spodareva. – К. : Magistr-S, 1997. – 143 s.
11. Ugrinovich D.M. Obriady. Za i protiv / D.M. Ugrinovich. – М. : Politizdat, 1975. – 176 s.